

कोंबड्या पालनात करावयाचे व्यवस्थापन

डॉ. धनंजय सातपुते

सहाय्यक प्राध्यापक
पशुसंवर्धन व दुग्धशास्त्र विभाग
आदित्य कृषी महाविद्यालय, बीड

प्रा. उमेश चादर

सहाय्यक प्राध्यापक
पशुसंवर्धन व दुग्धशास्त्र विभाग
आदित्य कृषी महाविद्यालय, बीड

ग्रामीण भागात शेतकरी बांधव शेतीसह जोडव्यवसाय म्हणून पशुपालन तसेच कुक्कुटपालन करतात. दररोजच्या अशा जोड व्यवसायामधून शेतकऱ्यांना विकण्यासाठी तसेच घरगुती वापरासाठी अंडी, मांस तसेच एक आर्थिक उत्पन्नाचा स्रोत देखील शेतकऱ्यांना तयार होतो. कुक्कुटपालनातून पोल्ट्री खत देखील शेतकरी मिळवू शकतो. गावाकडे शेतकरी वर्ग मोठ्या प्रमाणात गावराज किंवा देशी कुक्कुटपालन करताना दिसून येतात. देशी जातीच्या कुक्कुटपालनामध्ये संगोपनाचा लागणारा कमी खर्च तसेच त्यापासून मिळणारा फायदा देखील शेतकरी वर्गाला ज्ञात असल्याने ते देशी कुक्कुटपालनाकडे आकर्षित असावेत असे समजते. जनावरांच्या गोठ्याजवळील किंवा जनावरांच्या अंगावरील गोचीडे किंवा इतर किटक नष्ट करण्यात देखील कोंबड्यांचा मोलाचा वाटा शेतकरी मानतात.

कोंबड्यांच्या जाती:

कुक्कुटपालनासाठी जातीची निवड ही कोंबडीची उपयुक्तता आणि उपलब्धता यावरून करावी लागते. प्रत्येक जातीमध्ये काही विशेष गुणधर्म आढळून येतात त्यानुसार निवड हे फायद्याची ठरते. पुढील काही कोंबड्यांच्या जाती कुक्कुटपालनासाठी उपयुक्त ठरतात. सर्व जाती भारतामध्ये उपलब्ध असून आपल्याकडील वातावरणामध्ये उत्तमरीत्या संगोपीत केल्या जाऊ शकतात.

कोंबड्यांचे वर्गीकरण:

मांस उत्पादक	गिरीराजा, वनराजा, श्रीनिधी, कलिंगा ब्राऊन, कुरोइलर
अंडी उत्पादक	रौंड आइलॅंड रेड, ब्लॅक ऑस्ट्रोलॉर्प, देलहम रेड, स्वर्णधारा, ग्रामप्रिया, ग्रामश्री, मंजुश्री, ब्राऊन लेगहॉर्न
दुहेरी वापराच्या	डीपी/डीपी क्रॉस, सातपुडा, सह्याद्री, कावेरी, निकोबारी, आर आर
मुख्य उद्देशी	कडकनाथ (मांस), सिल्की (अंडी उबवणे), असील (फायटिंग/युद्ध), नेकेड नेक (प्रदर्शनाकरिता)

खाद्य नियोजन:

कोंबडीचे संगोपन करत असताना त्यामध्ये प्रत्येक वयाच्या टप्प्यावर विशिष्ट सकस आणि पौष्टिक

खाद्य पुरवणे गरजेचे आहे. त्याचबरोबर खाद्याची योग्य साठवणूक आणि हाताळणी केल्यास त्याची कार्यक्षमता देखील टिकून राहते.

अ) १ ते २१ दिवस - चिक स्टार्टर: साधारण एक दिवसांच्या पिल्लांना २१ दिवस पूर्ण होईपर्यंत चिक स्टार्टर हे खाद्य द्यावे, ह्या अवस्थेत पिल्लांची वाढ अत्यंत झपाट्याने होत असते. प्रोटीन १८ ते १९ टक्के.

ब) २१ दिवस ते विक्री पर्यंत: जर पक्षी मांस उत्पादनासाठी ठेवले असतील, तर चिक फिनिशर द्यावे. चिक फिनिशरमुळे जलद वजन वाढ होते. सोबत योग्य प्रमाणात जीवनसत्त्व आणि लिवर टॉनिक द्यावे. प्रोटीन १७ ते १६ टक्के.

क) २१ दिवस ते अंडी उत्पादन सुरु होईपर्यंत: जर पक्षी अंडी उत्पादनासाठी वाढवत असाल, तर तलंगाना पहिले ६ महिने ब्रोवर हे खाद्य द्यावे. ब्रोवरमुळे त्यांचे वजन जास्त न वाढता योग्य शारीरिक वाढ होईल. प्रोटीन १७ ते १६ टक्के.

ड) अंडी उत्पादक कोंबड्यांना: अंडी उत्पादन करणाऱ्या कोंबड्यांना उच्च प्रोटीन आणि उर्जा युक्त आहार द्यावा. या आहाराला लेयर फीड असे म्हणतात. सोबत ७ % अतिरिक्त कॅल्शियम आणि योग्य प्रमाणात लिवर टॉनिक द्यावे. प्रोटीन १६ ते १८ टक्के.

कोंबड्यांचे लसीकरण:

वय	लस	देण्याचा मार्ग
१ दिवस	मेरेक्स HVT	मानेतून इंजेक्शन
७ दिवस	यनीखेत / मानमोडी लसोटा	डोळ्यातून किंवा नाकपुडीतून एक थेंब
१४ दिवस	गमभोरो IBD	डोळ्यातून किंवा नाकपुडीतून एक थेंब
२१ दिवस	लसोटा बूस्टर	पिण्याच्या पाण्यातून
२८ दिवस	गमभोरो बूस्टर IBD	पिण्याच्या पाण्यातून
३७ दिवस	देवी / फाउल पॉक्स	चामडी खाली इंजेक्शन

यामध्ये जर अंडी उत्पादनासाठी पक्षी ठेवणार असाल तर दर महिन्याला ब्रूटर डोस देणे आवश्यक आहे.

जागेचे व्यवस्थापन:

१) बंदिस्त डिप लीटर पध्दत: या पद्धतीमध्ये पक्षी भुश्याच्या गादीवर सांभाळले जातात.

अ) मांस उत्पादन: यासाठी पक्षी सांभाळायचे असतील तर त्याच्याकडे जागेच्या बाबतीत विशेष लक्ष पुरवणे गरजेचे असते. यामध्ये १.५ ते २ वर्ग फुट प्रती पक्षी एवढी जागा उपलब्ध असणे अपेक्षित आहे.

ब) अंडी उत्पादन: अंडी उत्पादनासाठी पक्षी ठेवायचे असतील तर ४ ते ५ वर्ग फुट प्रती पक्षी एवढी जागा उपलब्ध असणे अपेक्षित आहे.

२) अर्ध बंदिस्त किंवा मुक्त संचार पद्धत: या पद्धतीमध्ये पक्ष्यांचे मुक्त संचारासाठी जागा ठेवणे अपेक्षित असते. मुक्त संचार पद्धत असेल तर फक्त रात्रीच्या निवाऱ्यासाठी बंदिस्त शेड ठेवावे.

अ) मांस उत्पादन: मांस उत्पादनासाठी पक्षी पाळायचे असतील तर १ वर्ग फुट प्रती पक्षी जागा असावी. तसेच कमीत कमी ८ ते १० वर्ग फुट प्रती पक्षी मुक्त जागा उपलब्ध असावी.

ब) अंडी उत्पादन: मुक्त पद्धतीने अंडी उत्पादन घेत असाल तर २ वर्ग फुट प्रती पक्षी जागा शेड मध्ये अपेक्षित आहे आणि कमीत कमी १५ ते २० वर्ग फुट जागा प्रती पक्षी मुक्त संचार उपलब्ध असावा.

उष्णतेपासून रक्षण:

कोंबड्या कुऱ्या प्रमाणे मोठ्याने श्वास घेऊन शरीरातील उष्णता बाहेर काढण्याचा प्रयत्न करतात. शेडच्या छतावर पांढरा रिफ्लेक्टर रंग मारावा, त्यामुळे सूर्यकिरण परावर्तित होतात आणि उन्हाळ्यात उष्णतेपासून संरक्षण होते. शेडची रुंदी ३० फुटा पेक्षा जास्त नसावी. शेडची लांबी पूर्व पश्चिम असावी. शेडच्या भिंती जास्त उंच नसाव्यात. पडदे नेहमी वर खाली करता यावेत त्यावर उष्मकाळात पाणी शिंपावे. मुक्त पद्धत असेल तर जमिनीवर पाणी शिंपावे, ज्यामुळे गारवा राहातो. मुक्त जागेत ढाट सावली असणारी झाडे लावावीत. झाडे नसतील तर शेडनेट किंवा गवताच्या साह्याने कृत्रिम सावली पुरवावी. कोंबड्यांना नेहमी स्वच्छ आणि थंड पाणी मुबलक प्रमाणात सहज उपलब्ध असावे. पक्ष्यांना वरचेवर ताण कमी करणारी औषध द्यावीत.

पैदाशीसाठी कुक्कुटपालन करताना:

पैदाशीसाठी कुक्कुटपालन करत असाल तर नर मादी संख्या प्रमाणात असणे आवश्यक आहे. प्रति ८ ते १० मादी मागे १ या प्रमाणात कळपा मध्ये नर असावेत. नर हे अतिशय चपळ आणि रुबाबदार असावेत. तसेच आपल्या जातीची गुण वैशिष्टे ठळक दाखवणारे असावेत. नर आणि माद्या हे एकाच कळपापासून जन्मलेले नसावेत. काही काळाने नर बदलावेत.

लीटरची काळजी:

भाताचे तुस, लाकडाचा भूसा, शेंगाची टरफले, पोयटा माती किंवा पांढरी माती, चुना मिश्रित माती यापैकी जे आपल्याला स्वस्तात आणि मुबलक प्रमाणात उपलब्ध आहे त्याचाच लीटर म्हणून वापर करावा. लीटर हे नेहमी कोरडे असावे किंवा ओले होणार नाही याची काळजी घ्यावी. लीटर योग्य वेळी बदलावे. लीटर वरचेवर हलवावे किंवा स्क्रॅपिंग करावे म्हणजेच उलटे पालटे करावे. लीटर मध्ये नेहमी १० % चुना मिक्स करावा. अचानक रात्री लीटर ओले झाले तर १० ते १५ % चुना मिक्स करून चांगले हलवून घ्यावे आणि दुसऱ्या दिवशी बदलावे. लीटरचा वास येऊ लागताच बदलावे किंवा इ.एम. सोलुशनचा स्प्रे करावा. लीटर मधून आजार पसरणार नाहीत याची काळजी घ्यावी.

अंडी देणाऱ्या कोंबडीची लक्षणे:

अंडी देणारी कोंबडी नेहमी चंचल असते आणि सतत फिरत असते. डोक्यावरील तुस हा मांसल आणि लाल भडक असतो तसेच तूऱ्यावर चकाकी असते. कोंबडीच्या पिसांवर चकाकी असते. कोंबडी दुपारच्या विशिष्ट वेळी विशिष्ट आवाजात ओरडते. कोंबडीचा मागील (गुदा/योनी) भाग हा सतत ओलसर आणि हालचाल करणारा असतो. कोंबडी एकाजागी खुडूक बसून रहात नाही. अंडी देणारी कोंबडी ही नेहमी खाद्य खाण्यास उत्सुक असते. अशी कोंबडी भरपूर पाणी पिते.

अंडी उत्पादन कमी होण्याची प्रमुख कारणे:

कोंबड्यांचे वजन आटोक्यात न राहणे. कोंबड्यांना योग्य ठिकाणी अंडी घालण्याची सवय न लावणे. कोंबड्यांना योग्य प्रमाणात कॅल्शियम आणि खनिजांचा पुरवठा न करणे. दिवसातून ४ वेळा अंडी न गोळा करणे. दिवसातून १६ तास सलग प्रकाश मिळू न शकणे. कोंबड्यांवर सतत ताण राहणे. योग्यप्रकारे कोंबड्यांना न हाताळणे. कोंबड्या आजारी असणे. पौष्टिक आहार न मिळणे.

खुडूक कोंबडी कशी ओळखावी किंवा रवणीला कोणती कोंबडी बसवावी:

जी कोंबडी ३ ते ४ दिवसापासून खुडूक बसली आहे अशा कोंबडीची रवणीला बसवून अंडी उबवण्यासाठी निवड करावी. अशा कोंबडी खाली एखादे अंडे द्यावे, जर ती कोंबडी ते अंडे पोटाखाली घेऊन २ ते ३ दिवस बसली तर ती योग्यरीत्या खुडूक आहे अस समजावे. त्यानंतर तिच्या खाली १५ ते २० अंडी ठेवून तिला रवणीला बसवावे. रवणीला बसवताना एखादी बांबूच्या विनीची टोपली घ्यावी. त्यात भाताचे तुस किंवा लाकडाचा भूसा किंवा राख टाकावी. त्यावर अंडी ठेवून कोंबडी रवणीला बसवावी.

(संपर्क: +९१ ९७६३९९६९७७)

